

Terminologija: retorika

Uvodna napomena:

Od golemog broja antičkih termina iz područja retorike, i teorije i prakse govorništva, u ovaj su leksikon uvršteni samo oni za koje smo smatrali da mogu pružiti uvid u temeljnu raspodjelu antičkog retoričkog sustava. Pri tome se mora voditi računa o činjenici da su u ovoj domeni sinonimi veoma brojni, razgraničenja među pojmovima nisu uvijek dokraja provedena, a svaki je autor nerijetko uvodio i vlastitu terminologiju, pa je trebalo pokušati odabrati najneutralnija i općenitije poznata rješenja. Osim toga, naši prijevodni nazivi daleko su od toga da budu ujednačeni, a ponekad se i za potrebe ovog leksikona činilo primjerenim odabrati nov termin.

Da bi se čitaoci u svemu tome mogli snaći, u samim je natuknicama pojam koji je drugdje posebno u leksikonu objašnjen štampan *kurzivom*, a uveden je i velik broj uputnica kojima se povezuju latinski ili grčki termini s ovdje upotrijebljenim hrvatskim ili srpskim. Koliko je sve to pomoglo, ocjenit će korisnici ovog leksikona.

I napokon, ovdje nisu obrađene figure i tropi: njihov izuzetno kompleksan sistem bit će predmetom posebnog leksikona.

Polazište u odabiru termina pružili su nam:

dtv–Lexikon der Antike, Philosophie – Literatur – Wissenschaft, 1–4, DTV, München 1970.

Izbor iz retoričkih i filozofskih djela M. Tulija Cicerona, priredio J. Golik, Zagreb 1941,

H. Lausberg, Elemente der literarischen Rhetorik, Max Hueber, München ⁴1971. Autor je natuknica Dubravko Škiljan.

A

AKCIJA v. IZRICANJE

ARGUMENTACIJA (πίστις, argumentatio), *dio govora* u kojem se iznose argumenti u prilog vlastitim tvrdnjama, bilo s pomoću *dokazivanja* bilo s pomoću *pobijanja* tuđih dokaza. A. se tiče ili samog predmeta rasprave (*argumentatio de causa*) ili je s njim tek u indirektnoj vezi (*argumentatio extra causam*). Osnovni su postupci u a. *silogizam*, *entimem*, *paradigma* i *semeion*.

D

DEINOTES (δεινότης, vis dicendi), specifičan grčki izraz za govornikovu snagu u *izricanju* koja služi za izazivanje osjećaja kod slušalaca (*patos*).

DEKLAMACIJA (ζήτημα, μελέτη, declamatio), govor–vježba u retorskim ško-

lama u kojem učenik obrađuje izmišljen predmet ili situaciju. D. se obično dijele na *kontroverzije* i *svazorije*.

DIJEGEZA v. RAZLAGANJE

DIJELOVI GOVORA (μέρη τοῦ λόγου, partes orationis), elementi strukture govora sastavljenog u skladu s pravilima retoričke vještine: *uvod*, *razlaganje*, *pregled*, *argumentacija* (*dokazivanje* ili *pobijanje*), *zaključak*.

DISPOZICIJA v. RASPOREĐIVANJE

DIVIZIJA v. PREGLED

DOKAZIVANJE (πίστωσις, κατασκευή, confirmatio, probatio), *dio govora*, oblik *argumentacije*, u kojem govornik iznosi dokaze za vlastite tvrdnje i stavove.

E

EIKOS (εἰκόσ), vjerojatnost, u grčkoj retorici razvijeno sredstvo izvođenja do-

kaza u kojem se poziva na iskustvo slušalaca i probabilitet nekog događanja. Razlikuje se apsolutni, jednostavni e. (ἀπλῶς) od relativnog (κατὰ τι, πρὸς τι), kod kojeg se na vjerojatnoću indirektno poziva.

EKFRAZA (ἔκφρασις, descriptio), objekt izučavanja u retorskim školama unutar kojeg se uvježbavalo istančano opisivanje osoba, predmeta, događaja i umjetničkih djela.

EKSORDIJ v. UVOD

ELEGANCIJA (elegantia), u nekim podjelama rimskih retoričara *kvaliteta stila* koja u sebi obuhvaća *jasnoću* i *jezičnu ispravnost* zajedno.

ELOKUCIJA v. OBLIKOVANJE

ENTIMEM (ἐνθύμημα, commentum), za razliku od logički kompletnog *silogizma* slabiji postupak u *argumentaciji*, izvođenje dokaza ili zaključaka iz nepotpuno navedenih premisa.

EPIDEIKSA (ἐπίδειξις, demonstratio), pokazivanje, ukazivanje na osobitosti, isticanje karakteristika kod pohvala ili prijekora; bitan element u *prigodnim govorima*.

EPIHIREMA (ἐπιχείρημα), izvođenje dokaza, vrlo blisko *entimemu*, kojim se retorički konstruira željeni zaključak.

EPILOG v. ZAKLJUČAK

ETOS (ἦθος), već u ranoj grčkoj retorici oznaka za govornikovu težnju da zapazi što slušalac smatra primjerenim (*prepon*) a što neprimjerenim, te da, utječući na njega, izazove njegove osjećaje (v. *patos*). E. može — prema antičkim teorijama — zavisiti od psihološkog stava slušaoca i njemu se prilagođavati (tzv. racionalni ili objektivni e.), može biti dinamički sadržan u samom govoru i pojačan govornikovom *deinotes*, ili može proizlaziti iz moralnog ugleda samog govornika i njegove psihičko-etičke konstitucije (ἦθος τοῦ λέγοντος).

EUFONIJA (εὐφωνία), blagozvučje, odabiranje fonetski temi najprimjerenijih riječi, postupak uvršten među *ukrase govora*.

F

FIGURA (σχήμα, figura), u antičkoj retorici *ukrase govora*, stilski obilježeno odstupanje od uobičajene upotrebe jezika koje obuhvaća više od jedne riječi. Zajedno s *tropima* f. su jedno od najbitnijih retorskih sredstava, a obično se dijele na **f. govora** ili **iskaza** (τὰ τῆς λέξεως σχήματα, *figurae elocutionis*), koje mijenjaju uobičajen plan jezičnog izraza, i na **f. mišljenja** (τὰ τῆς διανοίας σχήματα, *figurae sententiae*), koje se odnose na plan jezičnog sadržaja.

G

GENERA CAUSARUM v. VRSTE GOVORA

GENERA ELOCUTIONIS v. VRSTE OBLIKOVANJA

H

HARMONIJA v. STRUKTURA IZRICANJA

HIPOTEZA (ὑπόθεσις), određenje osnovne teme govora na temelju specifičnog slučaja kojim se on bavi; natuknica pod kojom se govor klasificira.

HRIJA (χρεία, sententia), kratka gnomska izreka, u retorskim školama posebna vrsta vježbi za primjerenu upotrebu gotovih izraza, fraza i poslovice, pa čak i čitavih postupaka, tradicionalno zabilježenih u anegdotskom obliku, vezanih uz znamenite osobe.

I

INVEKTIVA (ψόγος, vituperatio), pogrđni napad na nekoga, u retorici pogrđni govor, ponekad smatran posebnom vrstom, a katkada podvrstom *prigodnih govora*. U retorskim su školama i., kao vježbe, mogle biti usmjerene i protiv mitskih osoba, pa i stvari.

INVENCIJA v. IZNALAZENJE

IZNALAZENJE (εὑρεσις, inventio), prvi po redu od *zadataka govornika*, pronalazjenje građe i temeljnih argumentacijskih uporišta, te činjeničnih dokaza za njih, kao priprema za govor.

IZRICANJE (ὑπόκρισις, actio, pronuntiatio), posljednji od *zadataka govornika*, izgovaranje pripremljenog govora pred slušaocima, pri čemu — osim na samo govorenje — govornik mora obratiti pažnju i na izraz lica, glas, kretnje i držanje tijela.

J

JASNOĆA (σαθήνεια, perspicuitas), jedna od *kvaliteta stila* koja se zahtijeva od govornika: svojstvo *izricanja* da ne sadržava nepotrebne i slušaocima nerazumljive elemente.

JEZIČNA ISPRAVNOST (Ἑλληνισμός, Latinitas, puritas), *kvaliteta* govornikova *stila*, zahtjev da govor bude sastavljen u skladu s normom grčkog odnosno latinskog jezika i — posebno — da na leksičkom nivou ne sadržava nepotrebne tuđice.

K

KLAUZULA (clausula od claudo), završetak *perioda* čiji je prozni ritam posebno važan u teoriji antičkog govorništva. Razlikuju se »muške« k. (s pretposljednijim kratkim slogom) od »ženskih« k. (s pretposljednijim dugim slogom).

KOLON (κῶλον, membrum), dio *perioda*, rečenica kao dio složene rečenice, element *oblikovanja* govora.

KOMPOZICIJA v. STRUKTURA IZRICANJA

KONFIRMACIJA v. DOKAZIVANJE

KONFUTACIJA v. POBIJANJE

KONKLuzIJA v. ZAKLJUČAK

KONSTITUCIJA v. STATUS

KONTROVERZIJA (controversia), vrst *deklamacije*, školska govornička vježba za *sudske govore* na osnovi izmišljenog sudskog slučaja, nerijetko s »kriminalističkom« tematikom (ubojstvo, razbojstvo, nasilje itd.).

KRATKOĆA (συντομία, brevitās), sažetost, jedna od *kvaliteta stila*, zahtjev da dužina govora bude primjerena temi i situaciji i da on ne sadržava ništa nepo-

trebno ni na planu sadržaja ni na planu izraza.

KVALITETE STILA (ἀρεταὶ τῆς λέξεως, virtutes dicendi), jezične, formalne i sadržajne, osobine govora kojima mora ovladati dobar govornik; obuhvaćaju *jezičnu ispravnost*, *jasnoću*, *primjerenost*, *ukrase* i *kratkoću* (sažetost).

L

LALIJA (λαλιά), nevezano govorenje, vrsta govorničke vježbe u kojoj se na zadanu temu bez pripreme improvizira. Slobodnijim se pristupom razlikuje od *epideikse*.

M

MEMORIJA v. PAMĆENJE

METODE GOVORNIKA (μέθοδοι, res, rationes), skup svojstava koja govornik, uz prirodni talent, mora steći obrazovanjem: *vještina* ili *tehnika*, poznavanje teorije retorike (τέχνη, ars), *oponašanje uzora* (μίμησις, imitatio), te stalno *vježbanje* (ἄσκησις, exercitatio). M.g. predstavljaju temeljne ciljeve retorskog školovanja.

MNEMOTEHNIKA (μνημονικὸν τέχνημα, ars memoriae), postupci za uvježbavanje *pamćenja* govornika, sastojali su se, između ostalog, u memoriranju golemog broja *toposa* iz literature, prilagođenih različitim temama i kontekstima. Prve mnemotehničke sisteme razvio je Teodekt.

N

NADGROBNI GOVOR (ἐπιτάφιος λόγος, laudatio funebris), podvrsta *prigodnih govora*, redovito pohvalnog karaktera. U Grčkoj su n.g. najčešće držani u čast poginulih u ratu, a u Rimu su bili posvećeni i pojedincima. Nerijetko sadržava i biografiju pokojnika.

NARACIJA v. RAZLAGANJE

O

OBLIKOVANJE (λέξις, ἔρμηνεύειν, elocutio), bitan dio *zadataka govornika*, je-

zično formuliranje i stiliziranje govora, nakon *iznalaženja* materijala i njegova *raspoređivanja*. U sebi obuhvaća *kvalitete stila*, izbor *vrste oblikovanja* i *strukture izricanja*. O. pripada i učenje o *periodima* prema kojem se razlikuje *kontinuirano o.* (λέξις εἰρομένη, *oratio perpetua*), s nizom nezavisnih ili jednostavnije složenih rečenica, te *isprepletano o.* (λέξις κατεστραμμένη, *περίοδος, oratio vincta*), s kompleksno složenim rečenicama.

OFFICIA ORATORIS v. ZADACI GOVORNIKA

P

PAMĆENJE (μνήμη, *memoria*), jedan od *zadataka govornika*, neposredno prethodi *izricanju*. U teoriji se razlikovalo *prirodo p.* (*memoria naturalis*) koje je ovisilo o govornikovu urođenom talentu i *umjetno p.* (*memoria artificiosa*) koje se razvijalo obrazovanjem uz pomoć *mnemotebnike*. Kako su se u antici govori držali napamet, p. je bilo izuzetno važan element retorske vještine.

PANEGIRIK (πανηγυρικός, *panegyricus*), u najranije vrijeme govor prigodom svečanosti, a kasnije — posebno kod Rimljana — svečani govor izuzetno pohvalnog karaktera namijenjen nekoj određenoj ličnosti. Obično se smatra da je p. podvrsta *pobvalnog* i *prigodnog govora*, no u nekim podjelama predstavlja posebnu vrstu.

PARADIGMA (παράδειγμα, *exemplum*), postupak u *argumentaciji*, dokazivanje postavke pozivanjem na prethodne pojave i presedane.

PARAFRAZA (παράφρασις), vježba u retorskim školama koja se sastoji od prepričavanja tekstualnog predloška.

PARTES ORATIONIS v. DIJELOVI GOVORA

PATOS (πάθος), u Gorgijinoj terminologiji strastveno uzbuđenje koje govornik treba da izazove kod svojeg slušaoca s pomoću *etosa*.

PEGNIJ (παίγνιον, *paegnium*), jedan od naziva za *deklamaciju*, retorička vježba, govor na izmišljenu temu.

PERIOD (περίοδος, *periodus*), veća rečenična cjelina sastavljena od *kolona*, element *oblikovanja govora* i *strukture izricanja*. Odgovara otprilike zavisno složenoj rečenici.

PERORACIJA v. ZAKLJUČAK

PITANJE v. TEZA

POBIJANJE (ἐλεγχος, *ἀνασκευή, confutatio, refutatio*), *dio govora*, oblik *argumentacije* usmjeren prema iznošenju dokaza protiv tvrdnji drugog govornika.

POHVALNI GOVOR v. PRIGODNI GOVOR

POLITIČKI GOVOR (δημηγορικόν / συμβουλευτικόν / γένος, *genus deliberativum / suasorium*), jedna od triju osnovnih *vrsta govora*, obuhvaća govor u narodnim skupštinama, u senatu i u drugim prilikama kad se radi o državnim poslovima. Prema antičkoj retorici osnovna mu je svrha da savjetuje i slušaocima na neku odluku ili nagovori (*suadere*) ili ih od nje odgovori (*dissuadere*), te da im ukaže na ono što je korisno (*utile*) ili nekorisno i štetno (*inutile*).

PREDUVJETI ZA GOVORNIKA (ὑποσχέσεις, *praesuppositiones*), skup karakteristika i znanja koja mora posjedovati dobar govornik da bi postao *vir bonus dicendi peritus* i da bi mogao svoje slušaocima i podučiti (*docere*) i uzbuditi (*movere*) i zabaviti (*delectare*). Ti p. obuhvaćaju *prirodnu predispoziciju* (φύσις, *natura*), *znanje stečeno obrazovanjem* (παιδεία, τέχνη, *doctrina, ars*), te *iskustvo dobiveno vježbom* (ἐμπειρία, μελέτη, *usus, exercitatio*).

PREGLED (πρόθεσις, *divisio, propositio, partitio*), *dio govora* koji slijedi nakon *razlaganja*, a prethodi *argumentaciji*, sadržava preliminarno navođenje redoslijeda argumenata i može, posebno u kraćim govorima, izostati.

PREPON v. PRIMJERENOST

PRESUPOZICIJE v. PREDUVJETI ZA GOVORNIKA

PRIGODNI GOVOR (ἐπιδεικτικὸν /πανηγυρικὸν/ γένος, genus demonstrativum), jedna od triju osnovnih vrsta govora, sastoji se od *pohvalnih govora* u čast pojedinih ličnosti, *panegirika*, *nadgrobnih govora* i govora usmjerenih protiv nekoga (*invektiva*). Njime se ili hvali (*laudare*) ili napada i grdi (*vituperare*), a slušaocima se ukazuje na časno i čestito (*honestum*) ili iskvareno i ružno (*turpe*).

PRIMJERENOST (πρέπον, aptum), jedna od govornikovih *kvaliteta stila*, u osnovi usklađenost jezičnog izraza s planom sadržaja o kojoj ovisi vrsta oblikovanja i struktura izricanja. U starijoj grčkoj retorici πρέπον označava etički pojam usklađenosti sadržaja govora s moralnim zasadama slušalaca.

PROBACIJA v. DOKAZIVANJE, UVJERAVANJE

PRONUNCIJACIJA v. IZRICANJE

PROPEMPTIK (προπεμπτικός λόγος), posebna vrsta govora posvećena putnicima na odlasku, sadržava prvenstveno dobre želje za put i sretan povratak. Pripada *prigodnim govorima*.

PROPOZICIJA v. PREGLED

PROTEZA v. PREGLED

PROTREPTIK (προτρεπτικός λόγος, oratio suasoria), govor u kojemu se nagovara na nešto, podvrsta *političkog govora*.

PSIHAGOGIJA (ψυχαγωγία), »upravljanje dušom«, jedan od bitnih elemenata antičkih definicija govorničke vještine koja, kao *vis dicendo persuadendi*, služi govorniku da kod svojih slušalaca, utječući na njihove osjećaje i razum, usmjeri njihovo mišljenje prema određenom cilju i izazove željene psihičke reakcije.

R

RASPOREĐIVANJE (τάξις, dispositio), drugi *zadatak govornika* nakon *iznalaženja*: logički raspored građe iz kojeg proizlaze *dijelovi govora* i njihovi međusobni odnosi.

RAZLAGANJE (διήγησις, narratio), *dio govora* koji slijedi nakon *uvoda* i u ko-

jem se, prije *argumentacije*, iznosi činjenični pregled predmeta o kojem se govori.

REFUTACIJA v. POBIJANJE

RES v. METODE GOVORNIKA

S

SEMEION (σημεῖον, signum), znak, jedan od postupaka u *argumentaciji* slabiji od *silogizma* i *paradigme*, zasnivanje dokaza na indicijama.

SILOGIZAM (συλλογισμός, ratiocinatio), najjači postupak u *argumentaciji*, potpuno logičko izvođenje dokaza kao zaključka koji slijedi iz kompletnog niza premisa.

SINTEZA v. STRUKTURA IZRICANJA

STATUS (στάσις, status, constitutio), stanje stvari, u pravnoj terminologiji i postupku, pa i u *sudskim govorima*, osnovni cilj čijem utvrđivanju teži ispitivanje i u čijoj se funkciji uspostavlja *argumentacija*. S. se razmatra, prema teoriji retorike, iz četiriju različitih perspektiva: 1) da li je sama činjenica istinita (στοχασμός, *constitutio coniecturalis*), s pitanjem: da li to jest? (εἴ ἐστιν, *an sit*); 2) kakva je pravna kvalifikacija činjenice (ἔπος, *constitutio definitiva*), s pitanjem: što je to? (τί ἐστιν, *quid sit*); 3) kakve su okolnosti događanja (πιότης, *constitutio generalis*), s pitanjem: kakvo je to? (ποῖόν τί ἐστιν, *quale sit*); 4) da li je ispitivanje uopće pravno zasnovano (μετάληψις, *constitutio translativa*), s pitanjem: za što? (πρὸς τί ἐστιν, *ad aliquid*).

STRUKTURA IZRICANJA (ἄρμονία, σύνθεσις, structura, compositio), jezična kompozicija govora, sastoji se od riječi, *kolona* i *perioda* i pripada stilistici retorike. Razlikuju se, prema jednostavnosti i tečnosti stila, a posebno lakoći razumijevanja, *izgladene s.* (σύνθεσις γλαφυρά, *structura polita*), »srednje«, *miješane s.* (σύνθεσις μέση, *structura media*) i *grube s.* (σύνθεσις αὐστηρά, *structura aspera*).

SUDSKI GOVOR (δικαικὸν γένος, genus iudiciale), jedna od triju osnovnih vrsta govora, obuhvaća govore na sudu,

bilo u privatnim (*iudicia privata*) bilo u javnim parnicama (*iudicia publica*). U njima se ili iznosi optužba (*accusare*) ili obrana (*defendere*), a svrha im je da slušaoce uvjere u to što je pravedeno (*iustum*) a što nepravedno (*iniustum*).

SVAZORIJA (suasoria), vrst *deklamacije*, školska govornička vježba za političke govore, u kojoj se na izmišljenu tematiku uvježbava tehnika *uvjeravanja*.

T

TEZA (θέσις, quaestio), predmet (najčešće) *sudskog govora*, pitanje koje se u njegovoj osnovi obrađuje. T. se dijele na *neodređene* ili *opće* (*quaestio infinita, generalis*) koje se odnose na univerzalne teme teoretskog (*quaestio cognitionis*) ili praktičkog karaktera (*quaestio actionis*), te na *određene* ili *posebne* (*quaestio finita, specialis*) u kojima se obrađuje slučaj vezan uz određenu osobu, vrijeme i prostor.

TOPOS (τόπος, locus), opće poznata misao, izreka ili utvrđena shema koja se u govoru upotrebljava radi potkrepljivanja vlastita izlaganja. T. pripadaju važnim sredstvima *argumentacije*, pa se uče napamet, a vještini njihova pronalaženja posvećena je posebna disciplina – *topika*.

TROP (τρόπος, tropus), u antičkoj retorici *ukras govora*, stilski obilježeno odstupanje od uobičajene upotrebe jezika koje obuhvaća plan sadržaja jedne riječi. Uz *figure* t. su veoma bitno retorsko sredstvo, a najpoznatiji su među njima metafora i metonimija.

U

UKRAS (κόσμος, ornatus), jedna od *kvaliteta* govornikova *stila*, upotreba neuobičajenih jezičnih elemenata u govoru namijenjenih izazivanju ugode (ἡδονής, *delectatio*) ili neugode (ἀηδία, *taedium*) kod slušalaca. U. se najčešće svode na *figure* i *trope*.

UVJERAVANJE (πίστις, probatio), cilj koji se kod slušalaca postiže s pomoću *argumentacije*, ponekad u teoriji ne sasvim jasno od nje odvojen. Dijeli se na **u. bez umjetnih sredstava** (πίστις ἄτεχνος, *probatio inartificialis*), koje obuhvaća objektivna dokazna sredstva (dokumente, zakone itd.), i na **»umjetno« u.** (πίστις ἐντεχνος, *probatio artificialis*), koje se zasniva na govornikovoj vještini.

UVOD (προοίμιον, exordium), prvi *dio govora* koji sadržava osnovnu naznaku njegove teme.

V

VIRTUTES DICENDI v. KVALITETE STILA

VRSTE GOVORA (γέννη τῶν λόγων, genera causarum), temeljna funkcionalno zasnovana podjela svih govora na *sudske*, *političke* i *prigodne*; održala se tokom cijele povijesti antičke retorike, iako u praksi mogu postojati i govori koji pripadaju istovremeno dvjema vrstama.

VRSTE OBLIKOVANJA (χαρακτήρες τῆς λέξεως, genera elocutionis), stilska razdioba prema načinu upotrebe jezičnih elemenata i *strukтури izricanja* koja obuhvaća: **niski ili priprosti stil** (χαρᾶκτηρ ἰσχυρός, *genus subtile, tenue*) primjeren sudskim govorima, **miješani ili srednji stil** (χαρακτήρ μέσος, *genus medium*) prikladan za *političke govore*, te **uzvišeni stil** (χαρακτήρ μεγαλοπρεπής, *genus grande, sublime*) adekvatan prigodnim govorima.

Z

ZADACI GOVORNIKA (ἔργα τοῦ ῥήτορος, officia oratoris), skup radnji što ih govornik mora obaviti da bi održao dobar govor. Tu se ubrajaju: *iznalaženje*, *raspoređivanje*, *oblikovanje*, *zamćenje* i *izricanje*.

ZAKLJUČAK (ἐπίλογος, peroratio, conclusio), posljednji *dio govora*, sadržava najčešće ponovljenu temeljnu govornikovu tezu.